

ОСВІТА І КУЛЬТУРА

УДК

Матвєєва Н.П., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Матвєєва Наталя Петрівна – доктор філологічних наук, професор. Коло наукових інтересів – культурологія.

Зіставно-порівняльний метод у практиці викладання культурології

Статтю присвячено ілюстрації зіставно-порівняльного (історичного) методу в практиці викладання культурології на матеріалі свят, звичаїв, обрядів античних народів та українців. Порівнюються як назви, так і безпосередньо традиції, внаслідок чого зроблено висновок про взаємодію та взаємовплив зазначених культур.

The article focuses on the comparative (historical) method in teaching cultural studies based on holidays, traditions, rituals of Antique people and Ukrainians. Titles are compared as well as traditions and the conclusion on the crosscultural influence is made.

Статтю присвячено актуальній науково-методичній проблемі – використанню зіставно-порівняльного (історичного) методу в процесі навчальної діяльності вищих навчальних закладів. Заснування зіставно-історичного методу в лінгвістиці здійснили незалежно один від одного датський учений Р. Раск, німецькі лінгвісти Ф. Бопп, Я. Грімм і російський мовознавець О. Востоков. В подальшому цей метод безпосередньо в мовознавстві отримав широке визнання. Проте вивчення цього методу по відношенню до інших дисциплін, зокрема в практиці викладання культурології, ще є недостатнім. Тому мета нашої статті – аналіз деяких фрагментів культури українців (зокрема звичаїв, обрядів, традицій тощо) в порівнянні з культурою інших народів, головним чином античних, що є однією з можливих ілюстрацій

зіставно-порівняльного (історичного) методу в практиці викладання культурології.

Одним із головних в нашій роботі є висновок про виняткову корисність у процесі викладання культурології як комплексної науки зіставлення та порівняння фактів різних культур, що дає змогу говорити про взаємозв'язок, контактування різних народів та взаємовплив їх культур. Цей висновок зроблено головним чином при розгляді звичаїв, обрядів античних народів та українців. Цікаво, що відомі контактування цих народів в багатьох випадках існує і на сучасному етапі розвитку їх культур. Матеріальне підтвердження такого контактування надає археологія, зокрема знахідки на території сучасної України численних грецьких і особливо римських скарбів із античними ювелірними прикрасами та

монетами. Одним із доказів контактування зазначених народів у духовній сфері є матеріал, викладений нижче.

Якщо розглядати українську культуру в контексті інших країн Європи, виявляється багато цікавого і навіть несподіваного. Зокрема, привертають увагу культурні зв'язки прадавніх українців із населенням античних міст-держав Північного Причорномор'я: Ольвії, Тіри, Феодосії, Пантікею, Херсонесу. Ці зв'язки розпочалися приблизно з VII ст. до н.е., і відомості про культурні контакти прадавнього населення території сучасної України можна знайти в працях таких представників античності, як Геродот, Діодор Сіцілійський, Страбон, Демосфен, Птолемей, Овідій, та інших стародавніх вчених, філософів, письменників, поетів. Так, можливо, близько V ст. до н.е. Ольвію (сучасна Миколаївська обл.) відвідав “батько історії” Геродот. Підставою для такого припущення є розповідь Геродота про скіфського царя Скіла, який мав в Ольвії власний палац. Про скіфо-грецькі культурні зв'язки свідчить значна кількість давньогрецьких ювелірних виробів, знайдених у скіфських курганах під час археологічних розкопок, зокрема одна з найвідоміших знахідок XX ст. – золота пектораль.

Римський період історії античних держав Північного Причорномор'я і відповідно контакти прадавнього українського населення з римлянами тривали приблизно з середини I ст. до н.е. до 70-х рр. IV ст. нашої ери, коли такі античні міста-держави, як Тіра (сучасна Одеська обл.), Ольвія та Херсонес (околиця сучасного Севастополя), увійшли до складу римської провінції – Нижньої Мезії. Держави Північного Причорномор'я виявилися для Римської імперії своєрідним бар'єром, що захищав римлян від навали кочових племен (готів, гунів) на східних кордонах імперії. В 70-х роках IV ст. майже всі античні держави Північного Причорномор'я припинили своє існування, зазнавши ніщивного удару гунів. Вистояли тільки Херсонес і Пантікапей (територія Керченської протоки), які згодом увійшли до складу Візантійської імперії.

Звичайно, що такий тривалий період контактів прадавнього населення території сучасної України з мешканцями античних міст-держав не міг не позначитись взаємовпливом культур. Зокрема, вивчаючи етнографію населення античних міст-держав і порівнюючи її з українськими звичаями, обрядами, можна стверджувати, що в традиціях давніх греків, римлян і українців багато спільного. Це стосується, наприклад, українського звичаю колядування, який зародився ще в язичницькі часи. За думкою деяких дослідників, Коляда був божеством бенкету та миру у стародавніх

слов'ян. Митрополит Ростовський (в миру – Дмитро Туптало), наприклад, у своїй Четії Мінії також згадує про Коляду як про шостого бога, бога бенкету (пор. у греків – Бахус, Діоніс). В “Повісті минулих літ” літописець Нестор, навпаки, зовсім не називає Коляду в числі “богів Володимирових”.

Образ Коляди в народній уяві виник, можливо, у зв'язку з тим, що треба було зрозуміти незрозумілі за походженням слова **колядувати, колядка**. Найвірогідніше, ці слова увійшли в українську мову в прадавні часи і пов'язані з латинським дієсловом **calare** – звати, скликати. Так, у Стародавньому Римі існував звичай урочисто повідомляти про початок нового часу взагалі, адже обряд цей для простих людей був пов'язаний з таємничістю: про його початок знали тільки жерці. Під час молодого місяця, наприклад, вони скликали людей на один із семи пагорбів Риму – Капітолій та урочисто повідомляли про початок першого дня нового календарного місяця, що мало назву **початок календ** (звідси виникло і слово **календар**, яке спочатку означало “письмове перелічування календ”)). Майже так само звучала й назва греко-римського свята Нового року, який античні народи і далекі язичницькі пращури сучасних українців традиційно зустрічали весною – 1 березня, коли починає відновлюватись та відроджуватись природа. Разом з античною назвою в язичницькі часи прийшов до нас і сам греко-римський звичай святкування Нового року з властивою йому атрибутикою, дуже схожою з українським звичаєм колядування, назва якого також походить від дієслова **calare**.

Обряд колядування досить добре вивчений у етнографії. Доведено, наприклад, що він нерозривно пов'язаний з аграрно-календарними сільськогосподарськими роботами, і, крім того, виявляється, у ньому відбитий складний комплекс архаїчних вірувань праслов'ян та античних народів.

Згадаймо, що колядники – це “не просто гости”, а “гости здалека”, які приходять тільки один раз на рік і саме в день зимового сонцевороту, коли “сонце починає повернати на літо”. Колядники приходять до господарів з цією радісною звісткою, і від їхнього приходу, за повір'ям, залежить майбутній врожай та сімейне благополуччя у новому році. Колядники виконують певні магічні дії, за що їх щедро винагороджують [7].

Хто ж наділив колядників властивістю впливати на хід подій у наступному році? Щоб зрозуміти це, треба згадати, що у давніх слов'ян, а також античних народів, особливо у римлян, надзвичайно розвиненими були анімістичні уявлення. За віруваннями давніх народів,

активно впливати на всі сфери земного життя людей здатні були тільки померлі предки. Саме тому можна припустити, що обряд колядування – це залишок культу предків, які відвідують своїх нащадків в певні моменти їхнього життя. З цієї причини колядники змінюють зовнішність під виглядом різних істот; обличчя деяких учасників обряду вкриті сажою або сховані під різними масками – все це ознаки переобування у крайні мертвих. До того ж ряджені нерідко змінювали й голос, щоб надати йому “потойбічного” звучання. Іноді у самих колядках говориться про переправу через річку (а ріка, як відомо, – традиційний водорозділ між життям та смертю) або перехід по мосту (а міст нерідко символізує так зване “мирове дерево”, що поєднує земну та потойбічну сфери). Між тим, тональність колядок зовсім не пессимістична, в них, як правило, звучить мотив перемоги над силами пітьми, стверджуються світлі сторони життя, магічно, за допомогою слова, передрікається небувалий, гіперболізований врожай та сімейне щастя. Тільки у Х ст., після прийняття християнства, колядування в Україні було пристосоване до зимових Різдвяних свят, в той час як в язичницькі часи воно відбувалося весною.

Можливо, саме з анімістичними уявленнями давніх слов'ян, а також античних народів пов'язана українська назва **Русальний** (або *Клечальний* – від укр. *клечання* – “зелене гілля”), **Зелений тиждень**. Найвірогідніше, слово **руський** пов'язане з римлянами, у яких в цей час існувало свято під назвою **rosalia, dies rosarum** – “Розалій”, “день троянд” (роз). Давні римляни у травні прикрашали себе трояндами, які розквітали у цю пору і призначалися померлим; трояндами прикрашалися й гробниці небіжчиків. Обряд цей у римлян і мав назву “Розалій” [2; 3].

Сучасні російські дослідники В.В. Іванов та В.Н. Топоров вважають, що і назва свята Купала також, можливо, пов'язана зі Стародавнім Римом. Так, дослідники припускають, що назва Купала походить від *купати* та *кипти* – “закипати, палко бажати будь-чого” і споріднена з лат. **cupido** – звідки походить ім'я античного бога кохання Купідона [4, с. 298].

В Україні існували також стародавні обряди, які пізніше перетворилися на дитячі ігри. Дослідники вважають, що ці обряди мають спільну основу з обрядами багатьох народів, в тому числі з давньогрецькими. Так, ще наприкінці XIX ст. в Україні існувала одна з ігор молоді під назвою “поховання Коструба” (тобто “нечипури”, опудала – пор. укр. *кострубатий* – “незграбний”). Сценарій цієї гри простий. Дівчина, що стояла у колі, запитувала, чи не бачив хто-небудь її любого Кострубонька? Їй спочатку відповідали, що він пішов у поле

орати, потім – сіяти, пізніше, що він хворіє, і після кожного повідомлення з боку дівчини повторювалося удаване голосиння, плач. Але після слів, що його поховали, дівчата робили веселий вигляд, плескали у долоні, тупали ногами. Існує ще один варіант кінцівки цієї гри: щоб її учасники розвеселилися, Кострубонько повинен був ще підскочити, бігати та ловити дівчат [8].

О.М. Афанасьев висловив думку про міфологічне значення Коструба, і при поясненні гри “в Кострубонька” (у росіян – *Коструба*, або *Костроми*) її можна порівняти з подібним давньогрецьким святом *Адоніса* – божества, що пов’язане із вмиранням і відродженням природи. Під час цього свята носили зображення померлого Адоніса, співали сумних пісень і здійснювали поховальну жертву або топили зображення Адоніса у воді. Через день Адоніс прокидався, оживав, і всі раділи з приводу цієї події. Таким чином, святкування складалося з двох частин: сумної та веселої [1]. В образі Адоніса, як вважають дослідники, учасники ритуалу оплакували смерть природи восени і раділи її воскресінню навесні.

Дуже схожим був обряд у єгиптян, присвячений одному із найпоширеніших єгипетських богів – *Oscipicy*, який, як і давньогрецький Адоніс, спочатку вмирав, щоб потім знову відродитися.

В українців під час свята Купала також існував обряд спалювання або потоплення опудала – тут це опудало отримало назву *Марена* (*Mara*). Подібний звичай під час Масляної існував і у росіян. У знищенні опудала знайшов найголовніший принцип магії – “подібне викликає подібне”. З цього приводу англійський етнограф XIX ст. Джеймс Фрезер писав: “Під ім’ям Осіріса, Адоніса, Томуза, Аттика та Айоніса єгиптяни, сірійці, вавілонці, фрігійці та греки уявляли собі смерть та відродження рослинності через ритуал, який був скрізь приближно однаковим і паралелі до якого зустрічаються у весняних та купальських обрядах сучасного європейського селянства” [9, с. 82].

Пізніше ці язичницькі уявлення відтворилися в найголовнішому християнському святі, що отримало назву Пасха, під час якого Христос у Страсну п’ятницю був спочатку розп’ятий і вмирав, щоб спокутувати гріхи людства, а у неділю відкресав, символізуючи цим, згідно із християнським вченням, вічне життя людей.

В основі всіх цих вищезазначених обрядів – так звана “філософія зерна”: подібно до зерна, яке, вмираючи, відресає у весняному пагоні, символ божества знищували, щоб примусити його відреснити або передати свою силу землі для майбутнього врожаю. Дуже важливо, що всі

ці “вбивства”, “спалювання” завжди супроводжувалися спочатку удаваним голосінням, а потім – щирим сміхом, тому що сміх – це вияв життя. Більше того, за уявленням різних народів, сміх здатний викликати і відроджувати життя.

Невипадково тому у багатьох народів, зокрема античних, існувало божество сміху, якому вклонялися і приносили жертви. У римлян це був так званий *Risus*, свято якого відзначали одразу ж після весняного рівнодення. Л. Апулей, римський письменник, писав з цього приводу: “Забави ці, які ми кожного року влаштовуємо на честь Сміху, завжди мають які-небудь вигадки. Ми єдині з усіх народів, що умиlostивляє забавами, веселощами та жартами божество, яке називається Сміхом” [5, с. 58].

Проте слід відзначити, що й іншим стародавнім народам, зокрема індійцям, свято на честь богині сміху Сіти було також відоме. В день свята влаштовувалися і сценічні вистави, у яких індійці жартома обманювали одне одного, намагаючись таким чином привернути до себе богиню.

Цей веселий звичай поширився пізніше в Ісландії, Данії, Швеції, Норвегії, Англії, Германії, а також серед слов'ян: чехів, словаків, поляків, росіян, українців тощо. У багатьох європейських народів це свято пов'язане з латинською назвою місяця *April*, тому є підстави вважати, що до Європи цей звичай прийшов разом із самою назвою цього місяця від римлян і що він був частиною якогось таємничого язичницького обряду, не менш сакрального, ніж колядування. Неясний але веселий звичай шуткувати в день Першого квітня (апреля) і сьогодні відомий серед багатьох народів. Так, у англійців день Першого квітня має назву *all fools day*, тобто “день всіх дурнів”, а того, кого в цей день обдурили, називають *April fool* – “квітневий дурень”. У німців здавна існує звичай посылати кого-небудь, найчастіше дитину, за тим, чого не можна отримати (згадаймо також народні казки, в яких казкового персонажа посилають туди, невідомо куди, щоб він отримав те, невідомо що). У них цей жарт має назву *in den April schicken* – “посилати будь-кого у квітень”, тобто пожартувати з будь-кого. Існує думка, що таке жартування у німців та англійців виникло як наслідування одному з епізодів Святого Письма, сценічне представлення якого в середні віки в Європі було дозволено. Йдеться про інсценювку допита Ісуса Христа, якого водили від Каїфи до Пілата, а від Пілата до Ірода, звідки у французів виникло прислів’я: “Посилати від Пілата до Ірода”, що буквально означає “посилати будь-кого даремно”. У росіян існує схоже прислів’я: “Посылатъ отъPontия къ Pilatу”, тобто здійснювати нісенітницю, тому що Pontій і

Пілат – це одна особа. Першоквітневі жарти в Росії та в Україні стають відомими з часів Петра Первого і введені, можливо, німцями, що жили в той час в Росії і дуже добре знали цей звичай, широковідомий в Європі.

Наведемо ще приклад взаємозв’язку культур різних народів. Першотравневі гуляння, виявляється, відбувалися не тільки як даніна солідарності всіх трудящих, а відомі у європейських народів з прадавніх часів, витоки чого можна знайти у римлян, саме тут знаходитьться і коріння походження назви самого місяця. Так, „маєм” римляни називали спочатку третій (після березня), а потім п’ятий місяць року, присвячений богині природи, яку називали *Maiя*, що вірогідно дало назву і самому місяцю, хоча пов’язують його іноді і з латинським словом *majores* – “предки”, тому що в Стародавньому Римі в цей час згадували померлих предків. Пережитки обрядових дій римлян збереглись деякою мірою у багатьох західноєвропейських народів ще в XIX – поч. XX ст. При всій відмінності у різних народів звичаї ці мали і спільні риси. Перш за все, обов’язковим, центральним моментом було внесення до села або міста зеленого дерева, яке називали “май”, або “майське дерево”, що символізувало прихід літа. Це дерево прикрашали, навколо нього співали, танцювали люди, котрі також прикрашали себе зеленим гіллям, яке щойно розпустилося.

“Май” здавна був також шкільним та студентським святом у Литві та Польщі. В училищах XIX ст. цих країн воно відоме було під назвою *majowok*, які відбувалися наступним чином. Вранці 1 травня під дзвоник та музику учні приходили на шкільний двір, звідки вони йшли під прапорами за місто, де їм було приготовлене вже пригощання. Потім розпочиналися різні ігри, особливо популярними були гімнастичні вправи. Свято звичайно закінчувалося пізно ввечері. Цей звичай, який існував здавна в усіх європейських навчальних закладах, з Польщі разом із шкільною системою навчання перейшов до Білорусії та України. В Києво-Могилянській академії, зокрема, всі учні та викладачі виходили на гору Скалику при урочищі Глибочиця, де всі розважалися іграми. Студенти співали канти. Для таких прогулянок кожний викладач зобов’язаний був створити комедію чи трагедію або ж написати діалоги.

Дуже поширені в Україні дівочі вінки, які стали навіть принадлежністю жіночого українського національного вбрання, були відомі також серед античних народів. Ще у стародавніх греків вінки вважалися символом безсмертя й ознакою союзу мертвих з живими – і Сон, і Смерть в античні часи зображувались у

вінках. Можливо, з цим і пов'язана віра в магічну силу вінків під час свята Купала.

Пісні та танці втілювались часто в хороводи. Коли і де виник звичай водити хороводи, дізнатись зараз неможливо, адже початок цього звичаю сягає в далеку давнину – в початок культурного розвитку людства. Відомо тільки, що хороводи були частиною язичницьких звичаїв ще задовго до виникнення християнства. Так, в Ассирії та Вавілоні ще за дві тисячі років до народження Христа під час принесення жертви богу Ваалу навколо жертвника влаштовували хороводи.

Релігійні обряди давніх греків також супроводжувались співом гімнів та хороводними танцями, які тут мали назву “каравіно”. Виконавцями цих *каравіно* були лише цнотливі дівчата, одягнуті в білій одяг і з вінками на голові. Були у греків і такі хороводи, які не мали ніякого відношення до релігійних обрядів, а були лише розвагою для молоді. Про такі хороводи згадує Гомер в “Іліаді”.

Під час Олімпійських ігор в Греції молоді дівчата змагалися в майстерності водити хороводи і співати. Найкращі виконавиці нагороджувалися вінками.

У Стародавньому Римі хороводи також спочатку входили до релігійних обрядів, а потім вони збільшили кількість народних розваг. Але

Література

1. Афанасьев А.Н. Пoэтические вoззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов. – М., 1865-1869. – Т. 1-3.
2. Веселовский А.Н. Генварские русалии и готские игры Византии. Разыскания в области русского духовного стиха // Сб. отделения русского языка и словесности. Академия наук. – СПб., 1889. – Т. XVI, вып. 4-5.
3. Веселовский А.Н. Гетеризм, побратимство и кумовство в купальской обрядности // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1894. – Кн. 2.
4. Иванов В.В., Топоров В.Н. Купала // Мифологический словарь. – М., 1990.
5. Калинский И.П. Церковно-народный месяцеслов на Руси // Записки РГО по отделению этнографии. – СПб., 1877. – Т. 7.
6. Матвеева Н.П. Солнцеворот. – К., 1995.
7. Матвеева Н.П., Голобородько А.Р. Святі і свята України. – К., 1995.
8. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX в. – М., 1979.
9. Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М.: Прогресс, 1983.

при всій розповсюдженості хороводних танців у європейських народів ніхто, мабуть, не зберіг їх такою мірою в своєму народному мистецтві, як слов'яни, і зокрема українці.

Можна вважати, що птаховорожіння, яке набуло популярності у римлян і у численних східних племен, деякою мірою існувало і у слов'ян. Так, відомін римських *авгурій* (ворожіння за політом птахів) можна відчути у спостереженнях слов'ян, зокрема українців, за поведінкою зозулі. Так, зозуля вважалася віщую, небесною посланницею: вважалося, що вона може розповісти про початок літа, початок дощу, визначити тривалість людського життя та строки шлюбів тощо.

Численні греко-римські традиції, що поширилися в Україні за часи християнства, адже майже всі найвідоміші свята української церкви, такі як святі Георгій, Варвара, Катерина, Андрій, Тетяна, Наталя, навіть улюбленець українців св. Микола, мають римське або візантійське, грецьке походження [6; 7].

Таким чином, на підставі вищезазначеного можна зробити такі висновки:

1. Використання зіставно-порівняльного (історичного) методу в практиці викладання культурології дає змогу виявити взаємозв'язок, контактування різних народів та взаємоплив їх культур.